

crkva u svijetu

POGLEDI

KRITIKA MARKSISTIČKOG ODREĐENJA IDEOLOGIJE

Jakov Jukić

Svaki će ogled — pa i onaj najobjektivniji — o mjestu i ulozi pojma ideologije u marksizmu odmah izazvati mnoštvo različitih pitanja. Nema dvojbe da već po svojoj naravi i poruci marksizam potiče brojne oporbe. Kako je bilo u trenutku njegova pojavljivanja, tako se danas jednako nastavlja. Razloge za to trajno kritičko nezadovoljstvo s teorijskim ponudama marksizma ne treba tražiti samo u pomanjkanju tekstova koji bi točnije određivali kategoriju ideologije nego prije svega u ustrojstvu cijeloga sustava. Prigovori upućeni marksizmu i njegovu shvaćanju ideologije ubrzano se množe i u naše su doba postali gotovo nepregledni. Nije moguće u toj znanstvenoj polemici baš sve odobriti, ali još manje prešutjeti neke očite nedoumice što se stalno rađaju u susretu s marksističkim svjetonazorom i odgovarajućim stajalištem o ideologiji. Stoga ćemo neke od njih ovdje sasvim kratko iznijeti.

Iako se pojavio kao najradikalnija kritika ideologije, marksizam je od samoga početka nosio u sebi mnoge skrivene ideološke pretpostavke. Drugačije se ishodište zapravo nije ni moglo očekivati u našem zemaljskom bitavalištu. Pođimo od prve tvrdnje: one o lažnoj svijesti. Znamo da taj pojam označuje stanje ljudske svijesti koja još nije postala svjesna istine da ekonomske moći pokreću svu povijest. To je marksističko tumačenje međutim opravdano samo pod uvjetom da se prethodno prihvati »redukcija« ideologije na ekonomiju, što inače tvori središnju okosnicu povijesnoga materijalizma. Zato se poglavito pitanje odnosi na mogućnost da ekonomski uzroci proizvode misli i ideje. Poznato je da K. Marx razrješava spomenuti problem tako što ekonomskom temelju — zbiljskoj proizvodnji materijalnih dobara — daje određujuću ulogu u razvoju ideologije. A upravo je ta uzročna shema teško prihvatljiva jer u njoj i sam marksizam na tipično ideološki način — otklanja-

jući sve druge uzroke — uspostavlja društveni i ekonomski redukcinizam. Istina je doduše da će ga F. Engels u nekim često spominjanim tekstovima pokušati ublažiti, ali nipošto dokinuti. U protivnom bi, naime, marksizam izgubio svaku vrijednost — kao samosvojna misao i povijesni *novum*.

S obzirom na pojavu društvene podjele rada kao izvorišta lažne svijesti — što je druga tvrdnja marksizma o ideologiji — treba reći da ta povijesna pojava rascjepa na duhovnu i materijalnu djelatnost tek djelomično tumači sklonost svijesti da postane samostalna, ali nikako ne objašnjava njezino nagnuće da postane iluzorna. A između neovisne i obmanjujuće svijesti zjapi zahtjev nove razločnosti, što u marksizmu međutim više postaje prilika za ideološku nadopunu nego znanstvenu provjeru.

Treća tvrdnja marksizma nadovezuje se na prethodne: ideologija nije samo misao nesvjesna svojega društvenog podrijetla nego još i misao podređena interesu vladajuće klase. Dok je prva tvrdnja bila neprihvatljiva zbog toga što je utvrđivala jednostrani uzročni utjecaj ekonomskog temelja na proizvode ideološke nadgradnje, ova treća je očito nedovoljna. Tako P. Ricoeur¹ smatra da marksizam odveć lako pretpostavlja postojanje povezanosti između vladajuće klase i vladajućih ideja, dok je to u stvari samo poseban slučaj općeg problema odnosa između vladavine i njezina opravdanja: dominacije i legitimacije. Zbog klasne strukture društva moguća je pojava vladajuće klase, ali jedna i druga — klasna struktura i vladajuća klasa — ne iscrpljuju do kraja fenomen dominacije. To je bolje uočio M. Weber, predviđajući tri oblika ideološkog opravdanja: racionalni, tradicijski i karizmatički. Klasna dominacija je dakle samo dio jedne šire pojave: društvene integracije. Ako se pak prihvati tvrdnja da je ideologija isključivo funkcija klasne vladavine — a ne društvene integracije — onda se prešutno pristaje pridati ideologiji obilježja samo negativnih predznaka: zablude, laži i varke. Iz toga slijedi da je marksizam uobličio pojam ideologije jedino u svezi s pojmom vladajuće klase, pa je onda i sve druge funkcije ideologije nužno zapostavio, što je tek naličje već spomenutog redukcionizma koji se nalazi u izvorištu njegova svjetonazora. Drugim riječima, marksizam uvijek daje prednost ideološkim sadržajima pred ideološkim funkcijama. Razloge za to sadržajno određenje ideologije, koje je izniklo na tragu kritike religije, treba tražiti u predusretanju opasnosti da marksistički pojam ideologije ne bude primijenjen i na sam marksizam. Jer, pristankom na sadržajno određenje ideologije — a ne funkcionalno — marksizam se unaprijed zaštitio od svake moguće kritike. Time je zacijelo neovlašteno došao u povlašten položaj da prije rasprave o istini svojega mišljenja bude mišljen kao nešto što je posve izvan ideologije.

U tom se prijekoru doista kriju sve nedorečenosti marksističkoga zamišljanja ideologije i istodobno daju odgovori na tri njegove ključne tvrdnje: o lažnoj svijesti, podjeli rađa i klasnom manipuliranju idejama. Odgovori otkrivaju da je i kritika ideologije — u liku marksizma — a

¹ Paul Ricoeur, *Science et idéologie*, u *Revue Philosophie de Louvain*, 3, 1974, str. 328—355.

ne samo kritizirana ideologija u najvećoj mjeri ideologizirana. Kud god krenula, ljudska misao nikada ne može izići iz svojega naravnog stanja. Zato je uzaludno očekivati da će taj krug itko smrtan uspijети prekinuti. Bilo što da pokušao domisliti, marksizam se uvijek vrti u krugu, jer jedino u ime svoje metafizike može do kraja ozloglasiti drugu metafiziku. Iz toga začaranog kruga jednostavno nije moguće iskočiti. Usprkos dobrim namjerama jedva će biti dopušteno zamisliti postojanje neideologiziranog shvaćanja. Još pred rat je R. Aron pisao o tome kako su tuđe ideje u marksizmu uvijek ideologije, a vlastite uvijek čiste znanstvene istine. Sve upućuje na to da je zapravo nemoguće iskočiti iz jedne ideologije da bi se sudilo drugoj ideologiji.² Čista je utopija htjeti uspostaviti jednu iznimnu i društveno neuvjetovanu teoriju mišljenja. Ideologija je sastavni dio društvene cjeline i ne može je nestati ni u jednom društvu. G. Girardi³ — inače vrlo blizak marksizmu — s pravom se pita: da li je čovjeku uopće moguće izbjeći ovisnost i iluzornost u mišljenju? Nije li preuzetost nakane da se izide iz iluzija možda najsuptilnija od svih iluzija? Čini se dakle da je uz najbolju volju teško nadići taj otporni antropološki relativizam.

Problem ideologije u marksizmu može biti na još dubljoj razini raspravljan, gdje se onda dotični relativizam lako uglavljuje već u samom teorijskom iskazu o lažnoj svijesti. Uočljivo je naime neko zamjetljivo protuslovlje između tvrdnje o ideološkoj naravi svake teorije i postavljanja same te teorijske tvrdnje. Ovdje postavka i njezin sadržaj nisu u prvi mah pomirljivi. Ako je svaka teorija ideologija, onda je to i ona teorija koja opovrgava ideologiju. Razvijajući zamisao o funkcioniranju ideologije — pita se K. Axelos⁴ — ne uspostavlja li marksizam isto tako jednu teoriju koja će biti podložna jednakim zakonitostima izopačenja kao svaka druga ljudska duhovna djelatnost.

Izlazak iz toga vrzinog kola — u koje je naravno ubačena i svaka druga čovjekova misao — marksizam pokušava naći u priključku na praksu. Ideologija bi bila nazočna samo ondje gdje je ta povezanost s *praxisom* izostala. Pošto se postigne jedinstvo teorije i prakse uklanjaju se sve opasnosti ideologije. To traženo jedinstvo izloženo je međutim mnogim opasnim kušnjama. Ako je ono jedan odlomak teorije o jedinstvu teorije i prakse, onda smo opet sučeljeni s lažnom filozofijom, pa nam se ideologija ponovno vraća s leđa. Radi li se pak o jedinstvu utemeljenu na zbiljskom *praxisu*, to više neće biti uopće neka teorijska činjenica nego neosvješćeno konkretno djelovanje. Jer, teorija se nužno napušta čim se praksa uzima za jedino mjerilo istine. U prvom slučaju ne dolazimo uopće do prakse, u drugome postupno iščezava teorija.

Jednaka će slika neuspjelog traženja sinteze biti ponovljena u pokušaju da se posreduje između teorije i prakse. Prostor ostavljen za to posredovanje ne može naime pripadati isključivo ni idejnoj niti materijalnoj djelatnosti. U marksizmu se tako ustoličuje treći pojam — iskazan u

² Raymond Aron, *L'idéologie*, u *Recherches philosophiques*, 6, 1937, 64—84.

³ Giulio Girardi, *Peut-on sortir de l'idéologie?*, u zborniku *Démythisation et Idéologie*, Paris, 1973, str. 423.

⁴ Kostas Axelos, *Marx penseur de la technique*, Paris, 1961, str. 137—238.

činu posredovanja — ali i on podliježe istovjetnoj odsutnosti ravno-
vjesja, pa se onda u konačnici razgrađuje. S obzirom da ni taj treći
pojam nije nikad u potpunosti ostvarljiv, cijeli se pothvat vraća natrag
na jedno od dviju polaznih točaka: teoriju i praksu. Od posredovanja
je dakle moguće učiniti ili jedan čisto teorijski problem, pa onda o
praxisu govoriti ispraznim riječima, pokušavajući ga prikazati kao da se
tek pojmovno razlikuje od nedjelatnog mišljenja; ili pak pokušati *praxis*
— što se stvarno zbilo — pomiriti s odgovarajućom teorijom, ali na jedan
apologetski način i popuštanjem pred zahtjevima razložnosti, hotеći stvo-
riti dojam da su oba sastojka posredovanja u savršenom suglasju.⁵ Kako
god stvar okrenuli, pothvat posredovanja uvijek završava promašajem.
Neuspjeh tih dvaju tobožnjih posredovanja odslikava u stvari svu du-
binu i istinski ponor koji zjapi između teorije i prakse. Ujediniti teoriju
i praksu u savršenu sintezu doista je nemoguće, osim u ideologijskom
prividu, što je dakako lažan ishod pothvata posredovanja. Tako se mark-
sizam počinje preoblikovati u ideologiju upravo u trenutku kad smatra
da je iz nje najduže iskoračio.

Budući da je pošao od redukcionizma — koji je također oblik ideologije
— marksizam nije mogao izbjeći zamci vlastite lažne svijesti. No to je
ipak bio samo pojedinačni pokušaj da se uspostavi mišljenje koje je
posve izvan dometa utjecaja ideologije. Uvjeren da je u ekonomskim
uzrocima našao tumačenje razvoja ideja, marksizam je zapravo sebe
stavio u iznimni položaj jedinog nosioca istinite spoznaje u otuđenom
društvu. Tko prakticira marksističku metodu, taj na neki način već
živi u ozračju izvan ideologije. To stajalište, međutim, nije samo mark-
sističko. Pozitivizam jednako drži da se može dostići objektivnost spoz-
naje i mimoći ideološko mišljenje, iako na drugačiji način. Za poziti-
vizam je ideologija sve ono što nije moguće znanstveno utvrditi.⁶ Mark-
sizam ide mnogo dalje od toga jer pretpostavlja da će u besklasnom
društvu cijelo čovječanstvo — a ne samo izabrani znanstvenici — uživati
prednost neideologiziranog mišljenja. Osim što ukida privatno vlasništvo,
podjelu rada, državu, pravo, religiju i filozofiju — znači svu nadgrad-
nju — u novom se komunističkom društvu svaki čovjek oslobađa lažno-
sti i otuđenosti ideološke svijesti. Razumljivo da je ta kolektivna i esha-
tološka vizija u još većoj mjeri prožeta ideologijom nego ona pojedini-
načna. Jer, dok u prvom slučaju, onom pojedinačnom, marksisti uživaju
povlasticu u gnozeološkom smislu, dotle u ovom drugom, besklasnom dru-
štvu, više nije riječ o osobnoj spoznaji istine nego o posve novom onto-
loškom položaju ljudskog roda: općoj i zajedničkoj povlastici koju sad
nepodijeljeno uživanju svi članovi društva. No taj novi generički čovjek
još nikad nije postojao i o njemu malo znademo. On je tek pretpostav-
ljen. A upravo spomenuta pretpostavka, promaknuta u politički zahtjev,
lako postaje ideologijom.

Zaista je teško povjerovati, poznavajući čovjekovu narav i njegovu do-
sadašnju povijest, da je lažna svijest samo prolazna pojava i da će u

⁵ Rüdiger Bubner, *La fonction de la philosophie pour le marxisme*, u zbor-
niku *Démythisation et Idéologie*, Paris, 1973, str. 435—440.

⁶ Theodor Geiger, *Ideologie und Wahrheit*, Berlin, 1953, str. 49.

bliskoj budućnosti potpuno iščeznuti.⁷ Tu lažnu svijest treba jamačno svim sredstvima osporavati u njezinoj ideološkoj preuzetosti i dvoličnom zahtjevu za univerzalnošću, ali je ipak jedva moguće zamisliti da će baš svi ostaci misaonog izobličenja nestati. U kojoj mjeri su ti ostaci lažne svijesti ustrajno i uporno prisutni u čovjekovu biću najbolje pokazuje činjenica da se i sama kritika ideologije redovito preobražava u neku novu ideologiju, često pogubniju od prethodnih koje osporava. Stoga takva povijesna svjedočanstva — a u marksizmu je *praxis* mjerilo svake istine — ne smiju biti nikako zanemarena.

Daljnji se razvoj mogao s velikom vjerojatnošću predvidjeti. Ideologija koja je dotad bila dobro skrivena u kritici tuđe ideologije ubrzo se na vrlo jasan i nedvosmislen način očitovala u prvim povijesnim ostvarenjima marksističkog nacrtu novoga društva. Neočekivanu obnovu ideologije najavio je već V. I. Lenjin. Tijekom cijela svojega života, jednako prije i poslije Oktobarskih zbivanja, on je neumorno naglašavao važnost idejne borbe i nužnost osvješćenja radničke klase. Stoga ideologija sad nije toliko sustav predodžbi u kojem ljudi postaju svjesni sukoba što razdiru društveno biće koliko je ubojito oružje u rukama proletarijata i učinkovito sredstvo u borbi za njegovu konačnu pobjedu. U ranijem spisu *Što da se radi?* iz 1902. godine V. I. Lenjin je upozoravao na to da klasna svijest što proizlazi iz društvenih i gospodarskih prilika nije dovoljan poticaj za revoluciju, pa ne može u radništvu probuditi istinski ustanički polet. Otud nezaobilazna potreba da se među radništvom što više razvije teorijski rad i uvede politički odgoj. Borba za ekonomske probleme mora biti podređena političkoj borbi za socijalizam. Klasna svijest ne izlazi samo iz društvenih uvjeta nego je i posljedica ideološkog prosvječivanja masa. Bez revolucionarne teorije nema ni revolucionarnog pokreta.⁸ U knjižici *Neposredni zadaci sovjetske vlasti* iz 1918. godine V. I. Lenjin se ponovno vraća istoj temi i tvrdi da revolucionarni pokret treba da nađe oslonac prije svega u čimbenicima svijesti. Najvažniji je zadatak boljševičke partije u tome da uvjeri većinu naroda u ispravnost i pravilnost promjena u društvu. Sve pripreme i provedbe revolucije u Rusiji, kao i njezin daljnji razvoj, počivaju zapravo ne buđenju političke svijesti u narodu, a ne na napretku proizvodnih snaga. Pobjeda socijalizma može biti osigurana jedino ako radništvo i siromašno seljaštvo u sebi razviju svijest odanosti i privrženosti revolucionarnim idealima, te prihvate vrednote odricanja i ustrajnosti.⁹ U *Dječjoj bolesti »ljevičarstva« u komunizmu* iz 1920. godine V. I. Lenjin i poslije pobjede u Oktobarskom ustanku izjavljuje još uvjerenije da se zadatak revolucionarne predvodnice sastoji u odgoju i obrazovanju zaostalih slojeva pučanstva — radništva i seljaštva — kako bi se uputili na nove puteve razvoja. Zato marksistička teorija nije dogma nego naputak za praktičko djelovanje ljudi u društvu.¹⁰

⁷ Remo Cantoni, *Illusione e pregiudizio, L'uomo etnocentrico*, Milano, 1967, 111.

⁸ Vladimir I. Lenjin, *Čto delat'?*, *Polnoe sobranie sočinenij*, svezak 7, Moskva, 1979, str. 1—192.

⁹ Vladimir I. Lenjin, *Očeredn'ie zadaci sovjetskoj vlasti*, *Polnoe sobranie sočinenij*, svezak 36, Moskva, 1977, str. 165—208.

Za V. I. Lenjina ključno pitanje postaje uspostavljanje jedinstvene teorijske svijesti revolucionarnog pokreta. Ta teorija međutim nije ništa drugo doli marksizam, premda sad shvaćen kao idejno oružje u službi radničke klase, a ne znanstvena metoda istraživanja društvenih pojava. U rukama se proletarijata revolucionarno učenje pretvara u moćnu ideologiju koja bolje mijenja svijet od svih ekonomskih uvjeta. Nosioci opće idejne preobrazbe u prvom redu su politički probuđeni i teorijski dobro poučeni široki slojevi društva.¹⁴ Zato samo politička svijest čini od ljudi istinske pokretače i djelatnike revolucije, dok ih drugi utjecaji tek naknadno određuju. To očito ustrajanje na idejnim odrednicama došlo je još više do izražaja u poznatoj tvrdnji o potrebi izvanjskog unošenja revolucionarne svijesti u radnički pokret. Prema V. I. Lenjinu naime podređena klasa sama po sebi nije sposobna da dođe do socijalističke svijesti nego je u tome treba podučiti. A poduka dolazi od partije koja najdosljednije prihvaća marksistički svjetonazor i jedini je samobitni nosilac socijalističke svijesti. Nije onda čudno što je G. V. Plehanov tako oštro predbacivao boljševicima da u stvari odbacuju objektivne zakone društvenog razvoja i računaju na revoluciju koja će biti djelo probuđene svijesti i organizirane volje, odnosno ideologije.

S V. I. Lenjinom pojam ideologije uzima sadržaj kakav prije nigdje nije izričito iznesen u K. Marxa i F. Engelsa. Filozofija *praxisa* postaje ideologijom revolucionarnog radničkog pokreta. Na redu je dakle rehabilitacija ideologije, a ne njezino ukidanje. Stoga V. I. Lenjin doslovce piše da su u njegovo vrijeme moguće samo dvije ideologije: građanska i socijalistička. Treće ideologije nema i ne može je ni biti. Time je uveden novi pojam socijalističke ideologije koji marksistička predaja dotad nije uopće poznavala. Još nešto. Premda je, kako smo vidjeli, u klasičnom marksizmu ideologija bila krajnje negativno obilježena, V. I. Lenjin joj sad daje, suprotno tome, smisao pozitivno vrednovana pojma. On je praktički poistovjetio »revolucionarnu« ili »proletersku« ideologiju s marksizmom, pridavši na taj način i samom marksizmu sva obilježja ideologije.

Prekomjerno uvažavanje idejnih razloga zahvatilo je mjestimice svu ondašnju marksističku misao. Zbilja se iskazivala u mišljenju i svijesti, bolje reći političkom opredjeljenju, dok je *praxis* potpuno izostao. Zato je bilo moguća da se pojave zaista izobličeni i pretjerani oblici ideologizacije, često bliži idealizmu nego materijalizmu. Tako je A. A. Bogdanov tražio da sve znanosti budu ponovno ustrojene u duhu »proleterskog svjetonazora«, ne isključujući iz toga čak ni matematiku i astronomiju, a A. V. Lunačarski sanjario o »socijalističkoj religiji« koja neće znati za nadnaravni svijet, Boga i besmrtnost duše nego uvažavati neki neodređeni osjećaj zajedništva sa svijetom i čovječanstvom.

U razdoblju što je slijedilo svi su sastojci ideologije doživjeli svoj nagli i ubrzani procvat, ali sad pretežno na društvenom planu. U središtu tog izvanrednog porasta »lažne svijesti« stoji J. V. Staljin, protuslovnost i

¹⁰ Vladimir I. Lenjin, *Detskaia bolezn' »levizny« v kommunizme, Polnoe sobranie sočinenij*, svezak 41, Moskva, 1977, str. 1—104.

¹¹ Henri Chambre, *De Karl Marx à Mao Tsé-Tung, Introduction critique au marxisme-léninisme*, Paris, 1959, str. 221—223.

osporavana osoba vođe i mislioca, koji će nedvojbeno i u najvećoj mjeri označiti novo doba opće ideologizacije sovjetskog društva. Kao svi dobri marksisti i J. V. Staljin je smatrao da se nove teorije i ideje pojavljuju tek onda kad razvoj materijalnog života postavi pred društvo nove zadatke. Ali jednom iskazane, te teorije i ideje postaju moćne snage od najveće važnosti, jer olakšavaju, pospješuju i pomažu ispunjenje spomenutih zadataka. Sada bi ideologija trebala poticati razvoj materijalnog života, a ne ga krivo odslikavati. Zato su upravo socijalističke ideje pozvane da stave u pokret goleme mase ljudi i osposobe ih za nove zadatke. Protivno iščekivanju klasika marksizma, J. V. Staljin je pridavao ideologiji prvorazrednu ulogu u izgradnji socijalističkog društva: ona je pozitivan čimbenik napretka, sređivanja i učvršćivanja novoga uređenja. Bez toga bi razvoj društva bio praktički nemoguć. Pribrojena institucijama, ideologija tvori nadgradnju koja pomaže socijalističkom poretku da dovrši uništenje staroga poretka, promijeni njegov zbiljski temelj, *realnij bazis*, ekonomiju i proizvodne odnose, *proizvodstvennoe otnošenje*, a feudalnu i građansku klasu do kraja uništi.¹² U socijalizmu će dakle nadgradnja služiti razvoju društva a neće skrivati njegovu istinu.

To shvaćanje ideologije ušlo je u sve ondašnje knjige, udžbenike i enciklopedije. Ono je štoviše dobilo oznaku službenog učenja partije i države. U 27. svesku *Velike sovjetske enciklopedije* koja je tiskana 1933. godine istaknuto je — u istoimenoj natuknici — da su ideologija proletarijata i marksizam zapravo posve iste stvari. Stoga će u razdoblju diktature proleterijata uloga ideologije biti od iznimna značenja. U drugom pak izdanju iste *Velike sovjetske enciklopedije* koja je izdana 1952. godine, ali sad u 17. svesku, tvrdi se da ideologija ima povratno djelovanje na ekonomski temelj. Ideologija služi tom temelju i brani ga od zastranjenja. Nije u pitanju relativna autonomija nego djelatna nazočnost ideja. U tekstu dalje stoji da je marksizam »ideologija radničke klase« i okosnica »socijalističke ideologije koja vlada u sovjetskom društvu«, a predstavljena je kao neko »opće razumijevanje čovjeka«. Marksizam je ovdje stavljen u funkciju sovjetskog poretka i sredstvo je njegova učvršćenja i opravdanja, što je uostalom cilj svake nadgradnje, a ne samo socijalističke. To je bio povod da se stvori cijela jedna škola stručnjaka za ideologiju — u stvari ideologa postojeće ideologije — koji su objavili brojne komentare službenog stajališta. Spomenimo radove G. E. Glezermana, P. F. Judina, D. I. Česnokova, F. V. Konstantinova, F. Černova, A. I. Denisova i drugih, što naravno nadilazi našu temu.

Iz svega proistječe da je u doba J. V. Staljina ideologija bila shvaćena kao prva pokretačka sila u društvu koja predusreće i predviđa njegov daljnji razvoj, pa čak i uspostavlja novi ekonomski temelj. U sovjetskom poretku stvorena je znači naprije politička osnovica društva, a tek poslije nje utvrđen cijeli gospodarski sustav. Poznati je teoretičar G. E. Glezerman svojedobno pisao da marksizam naučava prvenstvo politike nad ekonomijom, što je uostalom i V. I. Lenjin nazivao abecedom marksizma. Stoga će pobijedom socijalizma — nadodaje on — upravo subjektivni sadržaj, koji se iskazuju u odlukama partije, biti odlučujući za razvoj

¹² Josif V. Staljin, *Otnositel'no Marksizma v jazykosnanii*, Moskva, 1950, str. 5.

novoga društva i za uspješno korištenje objektivnih uvjeta njegova razvoja.¹³ Ideologija je glavna pokretna snaga sadašnjice, anticipacija budućnosti i prethodnica oslobođenja. Taj razvoj međutim protuslovi u svim svojim bitnim odrednicama ekonomskom determinizmu i izokreće vrhovno marksističko načelo o primatu društvenog bića nad ljudskom svijesću. Zato je dopušteno zaključiti da je ideologija — pa zvala se ona i marksistička — u sovjetskom društvu bila puko sredstvo vladanja, iza-zovnije i grublje nego građanska ideologija u demokratskim porecima. Nije onda iznenađenje što se marksizam od borbene ideologije radničke klase vrlo brzo preoblikovao u službenu ideologiju sovjetske države.

Istu sudbinu doživjela je i nadgradnja. Iako je proizišla iz zbiljskog ekonomskog temelja, sigurno ni nadgradnja nije bila njegov obični odbljesak, pasivan i ravnodušan za sudbinu svojeg temelja, svoje klase i poretka. Baš suprotno, nadgradnja je djelatni i poticajni činilac u društvu. Tako se sastojci nadgradnje — država, partija, ideologija, pravo, institucije — mogu u povijesnom pogledu prerano pojaviti u odnosu na razvoj ekonomskog uređenja, što im onda daje prednost i prvenstvo u utjecaju na društvo. U tom kontekstu je dostatno — misli J. V. Staljin — da nadgradnja prestane igrati ulogu djelatnog sredstva pa da prijeđe iz pozicije obrane svoga ekonomskog temelja na poziciju ravnodušnosti i time uzroka propasti socijalističkog društva.¹⁴ Stoga je u sovjetskom sustavu istodobno došlo do savršene institucionalizacije ideologije i do potpune ideologizacije institucija.

Na razini nadgradnje također je zasvjedočen protivan smjer razvoja od onoga što su predviđali utemeljitelji marksizma. Umjesto da iščeznu ili oslabe, svi su oblici nadgradnje — ideologija, moral, pravo, država, politika, ustanove — počeli nezaustavljivo jačati. Jedino je religija polako slabila, ali samo prividno jer se u stvari preselila u drugo područje i stvorila tamo moćni oblik svjetovne sakralnosti. Na prvom mjestu u rasudbi dolazi moral, koji je nekad u marksističkoj teoriji bio žestoko napadan, kao ostatak buržujske svijesti, da bi poslije nepromjenjen prešao u »sovjetski moral«. Taj se novi moral naime pozivao na osjećaje dužnosti, časti, domoljublje, poštivanja rada i socijalističkog vlasništva, dakle kategorija koje su bliže tradicionalnom predgrađanskom shvaćanju ćudoređa nego obećanjima zagovornika besklasnog društva. Krivično je pravo u početku bilo proglašavano klasnim sredstvom legalizacije nasilja, osuđeno dakako na nestanak, ali se u sovjetskom poretku ubrzo preobrazilo u korisnu tehniku obrane postojećeg političkog uređenja, pa se zapravo svelo na isto. Neprijatelji braka i obitelji iz prvoga razdoblja, preobratili su se u njihove braniocce i neočekivane pristalice. Tako bračno i obiteljsko zakonodavstvo u sovjetskom pravu počinje od 1933. godine davati velike povlastice ženi s djecom, a od 1944. godine se zalaže za čvršću i postojanu obitelj. Općenito govoreći pravo je trebalo posve ishlapiti, ali se dogodilo baš suprotno. Umjesto starog naišlo je novo

¹³ Grigorij E. Glezerman, *Bazis i nadstrojka v sovjetskom obščestve*, Moskva, 1954, str. 270—272.

¹⁴ Josif V. Staljin, *Otnositel'no Marksizma v jazykoznanii*, Moskva, 1950, str. 6.

pravo u »socijalističkom obliku« koje je svojim nečuvenim bujanjem normativizma nadmašilo sve dotad poznate slučajeve.

Od svih je drugih oblika nadgradnje u sovjetskom društvu ipak najviše jačala država. Nije slabila i nestajala kako se očekivalo nego je postala po svojoj moći jedna od prvih u povijesti ljudskog roda. K. Marx i F. Engels bili su joj predvidjeli odumiranje, a ona je kao za inat sve nadživjela. Još je V. I. Lenjin pisao da put prema socijalizmu nužno vodi kroz jaku državu, koja prije nego što nestane uzima oblik diktature proletarijata. Zato su N. I. Buharin i V. I. Lenjin brzo napustili postavku o odumiranju države i zastupali potrebu da se poslije revolucije uvede ekonomska i politička diktatura radničke klase. Stvar međutim nije ostala na tome jer se uskoro pojavio i državni socijalizam, koji je kao obveznu posljedicu donio kult karizmatičkog vode i masovnu svjetovnu religioznost. Marksizam je u teoriji bio najavio ukidanje vojske, policije, birokracije, škole, nacije, obećavao nadzor radništva i čisti internacionalizam, a sovjetska je država kroz kratko vrijeme postala zemlja s naj-snažnijom vojskom, policijom, birokracijom, školom i državnim nacionalizmom.

Razvoj je nadgradnje išao dakle posve suprotnim putem od onoga što su predviđali K. Marx i F. Engels. Zato se otvorio sve širi rascjep između temeljnih zamisli marksizma — iščeznuća države, dolaska besklasnog društva, zbiljskog oslobođenja od svih otuđenja, univerzalizacije čovjeka — i gotovo oprečnih povijesnih ostvarenja tih marksističkih zamisli — moćne države, jake ideologije, klasnog morala, represivnog prava i nacionalizma — u onim društvima koja su ih uzeli za svoj jedini ideal. Dobri su poznavaoi sovjetskih prilika¹⁵ otišli još korak dalje i ustvrdili kako je zapravo na djelu bila puka prilagodba izvornog marksizma potrebama praktičnog političkog trenutka, a ne obratno. Uostalom, zar već samo nazivanje marksizma »socijalističkom ideologijom« nije znak da razložnost jedne kritičke teorije povijesti polako ustupa mjesto sumornu ponavljanju dogmatskih obrazaca koji služe za pokriće svagdašnjem političkom prilagođavanju.¹⁶ Umjesto da nestane ideologija, iščeznuo je marksizam kao kritika ideologije.

U zadnjem razdoblju staljinizma ideologija dobiva obličje totalitarizma. Povijesne zlouporabe ideologije dosežu svoj vrhunac. Odsad će svaka čovjekova privatna djelatnost biti javna država briga i zato podložna strogoj ideološkoj ocjeni. Promašaji u struci istodobno su ideološke pogreške. Odatle posvemašnja politizacija društva i ideološko vrednovanje svačijeg osobnog vladanja.¹⁷ Ono što na osobit način obilježava ideologiju u tom vremenu jest činjenica da ona u sebi nosi neskrivenu sklonost da se pretvori u totalitarni sustav. Tako se marksistička ideologija velikih obećanja, izražena u već spomenutoj gnozeološkoj i ontološkoj povlastici, potpuno izrodila, kobno se vezujući uz politiku, vlast i prisilu.

¹⁵ Rudolf Schlesinger, *The Spirit of Post-War Russia, Soviet Ideology*, London, 1947, str. 178; Barrington Moore, *Soviet Politics, The Dilemma of Power*, Cambridge, 1950, str. 416.

¹⁶ Kurt Lenk, *Ideologie, Ideologiekritik und Wissenssoziologie*, Berlin, 1964, str. 51.

¹⁷ Raymond Aron, *Démocratie et totalitarisme*, Paris, 1965, str. 266—302.

Još drastičniji primjer ideologizacije marksizma mogao se nedavno susresti u Kini za vrijeme trajanja kulturne revolucije. Danas doduše mnogi osuđuju ta opasna pretjerivanja, zaboravljajući u kojem je opsegu maoistička futurologija bila zaludila lijevu evropsku političku elitu, u što naravno treba uključiti i neke oblike teologije. Za Mao Zedonga je odlučujući čimbenik čovjek, a ne stroj. Stoga je potrebno da se od boraca za kulturnu revoluciju postigne »subjektivni pristanak« i »voljno nastojanje«, drugo će se već ionako lako nadodati.⁴⁸ Važnost teorije dolazi u prvi plan jer nas samo ona može potaknuti na djelovanje.⁴⁹ Mjesto na »objektivne« uvjete života, kulturna revolucija ustraje na »moralu« ljudi, potrebi »svjesne« djelatnosti i nužnosti »odgoja« cijelog naroda. Odlučujući sukob nije dakle vođen između interesa suprotnih klasa nego između točnog i pogrešnog mišljenja. Zato se vjerovalo da je snagom ideologije moguće sve postići, čak »buržujsko« znanje i tehničke vještine zamijeniti revolucionarnim oduševljenjem. Problemi se tehničke najbolje riješavaju čitanjem izreka Mao Zedonga. Predvodnici su maoističkog kulturnog pokreta vjerovali da izgradnja socijalizma mora početi od nadgradnje, odnosno odgojem »novoga čovjeka«. To znači da će ideologija i politika imati prvenstvo u odnosu na rast društvenog bogatstva; socijalizam se ne određuje razinom dostignuća tehnologije i blagostanjem naroda nego stupnjem kolektivizacije ljudskih odnosa. Mogu se dakle graditi idealne komunističke ustanove u uvjetima krajnjeg tehničkog primitivizma. U tu svrhu treba prethodno uništiti stare društvene odnose i ukinuti pojve koje stvaraju nejednakost. Otuda pritisak da se istrijebi obitelj koja je posebno otporna na sulude pokušaje kolektivizacije ljudskog bića. Mao Zedong je bio iskreno uvjeren da se upornim odgojem može u ljudima stvoriti sklonost prema najnaporijem radu bez ikakvih materijalnih nagrada,²⁰ što je prividna pobjeda ideologije nad zbiljom, a u stvari njezin konačni poraz.

Iako nije uvijek dosezala te žalosne krajnosti, ideologija je u svim socijalističkim zemljama više ili manje jačala umjesto da slabi, što je za nas najvažnije, jer se ovdje ne bavimo poviješću političkih poredaka nego poviješću ideologije. Ta je činjenica naime posve dostatna da se zaokruži opis tijeka razvoja ideologije koji ide od njezinih prvih teorijskih zamisli i kritike do današnjih neuspjelih ostvarenja.

Nakon svega sažetak se nameće sam od sebe. Zamišljen kao najjača oporba ideologijama, ni marksizam se, kako smo vidjeli, nije pokazao dovoljno uspješnim u liječenju te teške boljke ljudskog duha. Dapače, ubrzo se sam preobličio u ideologiju, lažnu svijest, mehanizam prisile i sredstvo opravdanja vlasti. Osim otkrića unutrašnjih protuslovlja — što je predmet prvog dijela ovoga članka — povijesna su svjedočanstva bila još nepovoljnija — što je predmet drugog dijela ovoga članka. Tako se najradikalnija od svih kritika ideologije ostvarila kao najradikalnija ideologija. Odatle središnje pitanje: kako se to moglo uopće dogoditi?

⁴⁸ Jean Guichard, *Le marxisme de Marx à Mao, Théorie et pratique de la révolution*, Paris, 1968, str. 305.

⁴⁹ Mao Cedung, *Kineska revolucija i socijalizam*, Zagreb, 1981, str. 77.

²⁰ Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, III. svezak, Beograd, 1985, str. 581.

Kako je »filozofija proletarijata« postala »proleterskom filozofijom« ili čak »proleterskom ideologijom«?²¹

Odgovora ima više. Jedan se zacijelo nalazi u onim već spominjanim ideološkim sadržajima u Marxa i Engelsa, koji su tek u dodiru s društvenom zbiljnošću iz stanja prikrivenosti posve izašli na vidjelo dana. O njima smo prije nešto više rekli. Tu je u prvom redu redukcionizam što sve sastojke ideologije — koristeći tipičan ideološki model — svodi na ekonomske uzroke. Onda slijedi sadržajno određenje ideologije koje ne pita za funkciju svijesti u društvu nego je neraskidivo povezuje uz interese vladajuće klase. Opravdanje za taj »pad« ili »povratak« kritike ideologije natrag u samu ideologiju moguće je naći u dvjema njezinim isto tako ideologijom poduprtim povlasticama: one da se marksistička teorija uvijek nalazi izvan utjecaja lažnoga mišljenja i one da buduće društvo nezaustavljivo donosi stanje neotuđenosti cijelom ljudskom rodu. Pomnim čitanjem tekstova klasika otkriva se da na početku te skrivene ideologizacije — iskazane u četiri spomenuta sastojka — stoji zapravo kritika religije kao neprijeporno polazište marksističkog svjetonazora. Jer, upravo iz kritike religije nužno proizlazi redukcionizam, iz redukcionizma nužno sadržajna definicija lažne svijesti, a iz nje nužno opravdanje dviju iluzornih povlastica: pojedinačne marksističke spoznaje kao jedino istinite u lažnom svijetu i buduće sudbine idiličnog zajedništva kao savršenog stanja čovječanstva u besklasnu društvu. Time se do kraja zatvorio krug pokušaja da kritika ideologije izađe iz okvira vlastite ideologije. Stoga u završnici svojega pothvata marksistička kritika ideologije više otkriva svoje ideološke pretpostavke nego što tuđe potpuno dokida.

Vratimo se međutim polazištu. Budući da kritika religije može biti uspješna samo ako je s istim vjerskim radikalizmom poduzeta, nije čudo što se ona u marksizmu pretvorila u neku vrstu svjetovne religije, suprotna predznaka, pa je dosljedno tome postala njegovom ideologijom. U marksizmu je religija uzeta kao ideologija, ali se ubrzo ispostavilo da je to jednako i njezina kritika. Odatle mogućnost uspostave jednog religijskog čitanja marksističke kritike ideologije i neuspjeha te kritike. Zato su sve opisane ideološke pretpostavke marksističke kritike ideologije — redukcionizam, sadržajna definicija lažne svijesti, povlastica spoznaje i povlastica novog ontološkog stanja u besklasnom društvu — u stvari religijskog podrijetla. Dobri će poznavaoци povijesti religija u tim ideološkim sadržajima naima odmah prepoznati četiri temeljne sakralne kategorije: teodiceju, dogmatiku, gnozu i eshatologiju. Bilo bi preuzeto htjeti obaviti ovdje sve te plodne usporedbe. Dovoljno je ako se ograničimo samo na »sveto znanje« i *pleromu*, jer oni tvore jednu od najznačajnijih tema u povijesti staroga i novoga gnosticizma. A marksizam je odavno proglašavan za nasljednika stare gnoze. Nije slučajno da se u tekstovima mladoga Marxa spominje J. Böhme koji stoji na početku moderne tradicije ezoterizma i nove gnoze. Taj *Philosophus Teutonicus*

²¹ Irving Fetscher, *Karl Marx und der Marxismus, Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung*, München, 1967, str. 245.

bio je također omiljen pisac G. W. Hegela. Zato je E. Topitsch mogao uvjerljivo razotkriti utjecaj jedne zaista duge tradicije gnostičke misli na oblikovanje teorija utemeljitelja marksizma.²² Jednako nisu osamljeni sociolozi koji hoće vidjeti u lenjinizmu i njegovu ustroju jedne jedine partije — kao skupine izabranih i spašenih jer su u posjedu ključeva tajne spoznaje — političku zamjenu i svjetovnu preradbu drevnih gnostičkih sljedbi.²³ Kao do nedavno marksisti tako su nekad i gnostici bili odlični poznavaoци ljudskog otuđenja i nosioci prometejskog otpora, što ih je onda uvrstilo u isto duhovno nasljeđe.²⁴ Za gnostike je ovaj svijet zao, mračan, otuđen i sputan, uostalom kao što je to i građanski svijet za marksizam. Pripadnici gnostičkih družbi odbijaju sva društvena pravila i ustanove, dapače žele ih se potpuno osloboditi. Više nego o oporbi ili kritici riječ je ovdje o upornoj i silovitoj pobuni elite — savršenih, izabranih, spašenih — koji žive svu tjeskobu progonstva i tuđinstva u svijetu, istodobno mučeni nostalgijom za oslobođenjem. To je razlogom da ih H.-Ch. Puech naziva nihilistima i revolucionarima, naravno u jednom višem religijskom smislu.²⁵

Poznato je da gnosticizam u središtu svojega zanimanja ima dvije teme: povlaštenu osobnu spoznaju i povlašteno duhovno stanje svijeta. Slične povlastice obećava marksizam, premda u svjetovnom obličju i ishodu. Grčka riječ *gnosis* — istinita spoznaja bića — nema u gnosticizmu samo filozofijsko značenje. Ta spoznaja naime u sebi nosi još i moć da spasi onoga tko je slijedi, pa je religiozna kategorija. Osim što po njoj čovjek ulazi u posjed ključa za razrješenje tajni kozmičkih misterija, on se također otkupljuje i za vječnost spasava. No spomenuta je spoznaja — kao sveta snaga i tajno znanje — isključivo povlastica manjine i izabranih. Oslobođenje od otuđenja ostvaruje se spoznajom. U gnosticizmu odlučujuću ulogu igra upućivanje — inicijacija — u tajne spoznavanja. Zato se svijet dijeli na one koji uživaju povlasticu istinite spoznaje i na sve druge. Odatle i elitizam u gnostika. Druga je temeljna gnostička kategorija *pleroma*: punina i ukupnost mističnih bića ili *eona* koji proizlaze iz Prvoga Oca i zajedno s njim čine istinski svemir sklada, jedinstva i svjetlosti. Na svojim rubovima i u svojem zadnjem *eonu*, međutim, *pleroma* će doživjeti krizu i raspad. To u jednom trenutku stavlja u pitanje postojanost *plerome*. Posljedice će zahvatiti iskustveni svijet koji postaje poprištem tame, podjele, nereda, nemoći i neuspješnosti, dotično otuđenja. Kozmička se drama riješava odstranjenjem pokvarenog dijela duhovne materije. Spas polučen povlaštenom spoznajom vraća raspršene čestice svjetlosti natrag u *pleromu*, obnavljajući izgubljeno jedinstvo duhovna svemira.

Uočene sličnosti gnosticizma i marksizma — iskazane u dvjema opisanim istorodnim povlasticama — otkrivaju nam neku njihovu neodoljivu

²² Ernst Topitsch, *Sozialphilosophie zwischen Ideologie und Wissenschaft*, Luchterhand, 1966, str. 261—296.

²³ Raymond Aron, *Remarques sur la gnose léniniste*, u zborniku *The Philosophy of Order*, Stuttgart, 1981, str. 264—274.

²⁴ Eric Voegelin, *Marx, The Genesis of Gnostic Socialism*, u zborniku *From Enlightenment to Revolution*, New York, 1975, str. 273—302.

²⁵ Henri-Charles Puech, *En quête de la Gnose, La Gnose et le Temps*, I. svezak, Paris, 1978, str. 22.

strukturalnu podudarnost. No to nije sve, niti je najvažnije. Treba još ustvrditi da je gnosticizam jedna u mnogo čemu povijesno visoko razvijena i istančana religijska ideologija koju upravo po logici te iste zajedničke strukturalne podudarnosti sad nužno preuzima i sam marksizam. A ideologičnost je gnosticizma višestruko zasvjedočena. Za razliku od arhaičke i klasične mitologije, gnosticizam donosi posve novo ozračje: galeriju božanskih predaka s blijedim metafizičkim licima, prostore ispunjene jednoličnim figurama *eona* i hipostatskim bićima, podzemlje napučeno sjenama demona i monstuoznim *arhontima*.²⁶ Gnostička je religija prvenstveno refleksivna. Stoga je gotovo opsjednuta simbolizmom brojeva, pleromičkom hijerarhijom, zamršenom teogonijom, nebeskom geografijom. U njoj se čudesno umnožavaju emanacije, geneologije, projekcije, spekulacije, sfere i posredništva. Sve to pokazuje da je gnosticizam uz platonizam i hegelizam — jasno, po marksističkim mjerilima — školski primjer najočitije ideologije, što međutim nije moglo proći bez posljedica za sam marksizam koji je ustrojen po istovjetnom obrascu. U tome treba konačno tražiti uzroke vlastite ideologizacije marksizma i njegova povijesnog neuspjeha u pokušaju da dokine tuđe ideologije.

To *religiološko* obrazloženje neuspjeha pothvata deideologizacije u društvenim sustavima današnjice jamačno nije jedino. Moguće je zamisliti i jedno *sociologijsko* tumačenje, iako sprovedeno u smislu weberovskog uvažavanja idejnih poticaja, a ne isključivo društvenih i ekonomskih utjecaja. To tumačenje polazi od tvrdnje da u marksizmu postoji neka nedovoljna teorijska raščlamba pojma društvenih odnosa. Zna se da je Marx točno odredio u kojem značenju uzima taj pojam. Za njega društvene odnose prije svega treba definirati kao povezanost mnogih ljudi u prostoru materijalne proizvodnje. Takvo ga je polazište međutim prisililo da postavi društvene odnose u samu strukturu društva, dotično u onaj opetovano opisani zbiljski temelj koji je u marksizmu ekonomija. Društveno se time nalazi praktički postovječeno s ekonomskim, premda neki misle da je Marx zapravo učinio suprotno i sociologizirao gospodarske činjenice.²⁷ Poglavlje posvećeno kooperaciji u *Kapitalu* ili neki tekstovi u *Najamnini, cijeni i profitu*, kao i odjelci u *Anti-Dühringu* potvrđuju pretpostavku da se u marksizmu ipak radi o izjednačenju društvenih odnosa s ekonomskom zbiljnošću. To je onda nezaustavljivo vodilo do isključenja iz djelokruga društvenih odnosa čovjekove političke djelatnosti i premještanja države u nadgradnju društva. Zato će se politika — nepravedno isključena iz određenja društvenog života — povijesno brzo »osvetiti«, postavši gotovo jedina i najvažnija ljudska djelatnost u socijalističkim porecima, a država glavni i nezaobilazni sastojak, stvaralac i ravnatelj baš tih istih društvenih odnosa. Spomenuta nedovoljna raščlamba natjerala je Marxa da iz kruga društvenih odnosa također izbaci pravo, moral, narodnost, religiju, filozofiju i učini od njih sadržaje nadgradnje koji su uvjetovani ekonomijom. No povijesni će razvoj i ovdje te zbiljnosti nadgradnje jednako vratiti

²⁶ Giovanni Filoramo, *L'attesa della fine, Storia della gnosi*, Roma, 1987, str. 63.

²⁷ Armand Cuvillier, *Partis pris sur l'art, la philosophie et l'histoire*, Paris, 1956, str. 327—342.

natrag u ljudski društveni život, premda često u izobličenu obliku i silovitu nastupu. Tako se izgubljeno ravnovjesje između ekonomije i ideologije uspostavljalo uz žrtve i nazadovanje.

S nabranjem posljedica može se nastaviti. Izjednačavanje društvenoga i ekonomskog dopustilo je dalje K. Marxu da relativizira sve dosadašnje ljudske spoznaje i vrednote, stavljajući ih u ovisnost o razvoju proizvodnih snaga društva i videći u njima odsjeve ekonomskog vladanja ljudi. Ta devalvacija čovjekove misli — koja za marksizam nema ni svoje samostalne povijesti — bila je moguća samo na crti nedvojbenog primata gospodarske zbiljnosti. Na kraju je ostala jedna jedina tanka vezivna nit, razapeta između društvene zbilje i duhovnih pojava, kroz koju su onda još samo prolazili materijalni i klasni interesi ljudi.

Mnogi su kasniji povijesni događaji dali pravo kritičkoj ocjeni.²⁸ Usprkos suprotnim predviđanjima, ideologija je postala vrlo utjecajnim javnim čimbenikom u društvu. Stoga u zemljama što su se nadahnjivale marksizmom nije moguće zanemariti upliv ideologije na ustanove i gospodarstvo.²⁹ Umjesto da slabi ili nestaje, ideologija je neprestano jačala, poprimivši neslućene razmjere razrasta i zamaha. Tijek razvoja je išao dakle obrnutim putem: ideološka moć nije ukinuta nego je zagospodarila ljudskim življenjem.

Istina je da se marksistički nacrt o odumiranju ideologije pokušavao ostvariti u pravilu u vrlo nerazvijenim društvima, gdje nisu postojali baš nikakvi uvjeti za predviđeni obrat u nadgradnji. Time se inače i opravdava neuspjeh prijelomnog pothvata o potpunom iščeznuću lažne svijesti. Prva je socijalistička revolucija bila naime izvedena istodobno samo u jednoj zemlji i u društvu u kojemu su proizvodne snage zastale u razvoju na razini predgrađanskog svijeta. Zato je trebalo najprije izgraditi politički poredak i ideologiju ovjere vlasti, a tek onda početi stvarati zbiljski ekonomski temelj i dostizati građansko društvo. To opravdanje ima sigurno ozbiljne razloge i nije bez temelja, ali nehotice izaziva sumnju da možda nisu samo proizvodne snage ostale predgrađanske u svojem razvoju nego da je to jednako bila i sama marksistička ideologija u svojem obilježju. *Sad se konačno može obaviti povezivanje sociologijskog i religiozijskog tumačenja izostanka ukinuća ideologije.* Uostalom i najnoviji događaji u tim društvima — otkriće tržišta, zagovor za pravnu državu, uvođenje političkih sloboda, zahtjev za demokratizacijom, buđenje nacionalizma, obrana ljudskih prava — kao da su spomenutoj sumnji dali još dodatnu podršku. U tom bi slučaju eksplozija ideologizacije i njezino kasnije slabljenje postali do kraja razvidni jer zapravo ponavljaju u pojedinostima već viđene stvari.

Ta nas vrst rasudbe naravno ovdje ne zanima. Željeli smo samo pokazati kako su kritika marksističkog shvaćanja lažne svijesti i neuspjeh njegovih predviđanja — otkrivanjem unutrašnje nedosljednosti i izvanjske

²⁸ Henri Chambre, *Le marxisme en Union Sovietique, Idéologie et Institutions*, Paris, 1955, str. 46—49.

²⁹ Pierre Fougeyrollas, *Le marxisme en question*, Paris, 1959, str. 44.

povijesne promašenosti — pripremili tlo za izbijanje duboke i trajne krize pojma ideologije koja je ubrzo i nadošla, što će međutim biti predmetom nastavka naših razmatranja.

CRITIQUE OF THE MARXIST CONCEPTION OF IDEOLOGY

Summary

A careful examination of the marxist critique of ideology reveals that in marxism itself there are many ideological presuppositions. These are reductionism, a subject-matter definition of false consciousness, the privilege of a veracious personal cognition and the claim of a collective existence in a classless society. No wonder that such a conception of ideology experienced a debacle when attempts were made to realise it in history. The example of Lenin, Stalin and Mao Cedung are most eloquent. Instead of abolishing ideology, such societies have become the instruments of an overwhelming ideologisation.